

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશસ્વન્દ્ર

લેખાંક-૨૦

કવિ ગુલઝારની કવિતા: ખીણની ધારે ખડક પર ખડું મજબૂત અને મનોહર ઘર

*

સમકાલીન ભારતીય કવિતાની એક એવી ધારાનો પરિચય આ અંકથી શરૂ કરવો છે, જે ધારા વિખ્યાત અને સહેલાઈથી સમજાય એવી રચનાઓની બનેલી છે. સમૂહ-માધ્યમોથી ખાસી લોકપ્રચલિત બનેલી કેટલીક ઉત્તમ, કેટલીક મધ્યમ, ઘણી અવર કાવ્ય કહેવાય એવી રચનાઓ આ ધારામાં છે. જગન્નાથ જેવા કવિ-કાવ્યમીમાંસક એમાંથી ઘણી રચનાઓને અવર કાવ્ય ન કહેતાં અધમ કે અધમાધમ કાવ્ય પણ ગણે. પણ અનેકાનેક ફિલ્મરસિયાઓ, સંગીતપ્રેમીઓ એ રચનાઓને ગણગણે, લલકારે, ગાતા રહેએએએ... એ અનેક અને ક્યારેક એકમેકથી સાવ અલગ સરવાણીઓ અને સેરોવાળી ધસમસતી ધારાને સમજ્યા વિના સમકાલીન ભારતીય કવિતાની સમજ અધૂરી રહે.

જોકે એમાંનાં ઉત્તમ કાવ્યો પણ સરળ સમાં લાગે, તે છતાં મને લાગે છે કે આ ધારા વિશે વાત કરવી એ સહેલું કામ નથી. બલ્કે બીજી 'અધરી' લાગતી અને અલ્પખ્યાત કાવ્યધારાઓની અને નામદેવ ઢસાળ, તેન્જિન સુંદુ, અંજલી બસુમાતારી અને ટી. કેડિત્સુની કવિતાની વાત કરી હતી, એનાથી વધારે મુશ્કેલ કામ છે. આ એમાં આજે વાત ગુલઝારની કવિતાની છે. એમની કવિતા ઉર્દૂ ભાષામાં લખાઈ છે. તો શરૂઆત ભલે મુશ્કેલ તોયે કરીએ; કવિ ગુલઝારના પરિચયનો પ્રારંભ કરીએ.

*

'ગુલઝાર સા'બનો તે પરિચય અમને આપવાનો હોય? તમારે?' એમ 'પરબ'ના સીનેરસિયા વાચકો (ને કોણ નથી?!) મને ઠપકો આપશે! — એ ઉક્તિને અંતે ઉમેરેલા સર્વનામ પર ખાસ ભાર મૂકીને! વાત સાચી. એટલે એ વિખ્યાત ફિલ્મ-દિગ્દર્શક, મનમોહક ગીતકાર, કલાભરી પટકથાઓના લેખક, પદ્મભૂષણ (૨૦૦૪) અને દાદાસાહેબ ફાળકે પુરસ્કારપ્રાપ્ત (૨૦૧૩) હસ્તીનો સામાજિક પરિચય આપવાનું જોખમી કામ ન કરવામાં સાર છે, એમ સમજી આગળ વધીએ. પણ એટલું તો સીનેરસિકોને કહું કે કવિ ગુલઝારનો પરિચય કેળવવો હોય તો ગુલઝાર સા'બની આપને

જે વિગતવાર ઓળખ છે, ત્યાં આગળ અટકવા જેવું નથી, બલકે ત્યાંથી આગળ વધવા જેવું છે.

ગુલઝારનું એક નાનકડું કાવ્ય યાદ આવે છે. એમાં એમણે એક માણસનો થમ્બનેઈલ સ્કેચ સમો, નખચિત્ર જેવો પરિચય આપ્યો છે. કવિ એ માણસ વિશે કહે છે:

‘ઈશક મેં નવાબી
બાતોં મેં અદબ થા . . .
વક્ત કા પાબંદ
ઈરાદોં કા કડક થા . .
થા નહીં વો લખનઉ કા
ફિર ભી આદમી ગઝબ થા.’

— કોણ?

જો કોઈ એ સવાલ પૂછે તો એનો જવાબ આપવો ધારીએ એટલો સહેલો નથી.

આમે ગુલઝાર જવાબોના નહીં, સવાલોના કવિ છે. સારા અને સાચા કવિની, આ સમયમાં એ મર્યાદા નહીં, શક્તિ ગણાય. કેમ કે માણસના સવાલો પૂછતા હાથમાં તૈયાર જવાબો પકડાવી દેનાર તાકાતોથી આજનો સમય આતંકિત છે. એવામાં ગુલઝાર બહુ કોમળતાથી એમની એક ભૂલી ન ભુલાય એવી રચનામાં કહી ઊઠે છે: ‘તુઝસે નારાજ નહીં, જિંદગી, હૈરાન હું મેં / તેરે માસૂમ સવાલોં સે પરેશાન હું મેં.’ રચના આખી અહીં આપવાનો કોઈ મતલબ નથી, વાયક જરૂર બાકીની પંક્તિઓ ગણગણી, લલકારી કે ગાઈ લેશે.

એટલે જ આ લેખમાં અને આવતા અંકના લેખમાં ગુલઝાર જેવા સુકવિને એ જ ધારાના અનેક કવિબંધુઓથી જુદા તારવવા માટે રચનાની સ્મરણીયતા, એની લોકવ્યાપકતા, એની ભાવુકતા અને સંગીત પરની એની પરાધીનતા જેવા મુદ્દાઓની કાવ્યમીમાંસા કરવી આજે તાકીદનું બન્યું છે.

*

૨૦૧૦માં પ્રકાશિત થયેલા એમના એક કાવ્યસંગ્રહમાં, ફ્લેપ પર, એમની કવિતા વિશે જે કહેવાયું છે, એ આ સંદર્ભે વાંચવા જેવું છે: “આધુનિક ઉર્દૂ કવિતા મેં ગુલઝાર શાયદ સબસે અધિક અનનુમેય કવિ હૈ. ઉનકી કાવ્ય યાત્રા કિસી પહાડી નદી કી તરહ જિસે ખુદ પતા નહીં હોતા કિ ઉસે કિન કિન વાદિયોં સે ગુજરના હૈ, કહાં કહાં ઝીલ બનાની હૈ ઓર કિન દરખ્તોં કી જડોં કો સીંચના હૈ. વહ અપની ધૂન મેં આગે બઢતી હૈ ઓર હર કદમ પર એક નયા, પહેલે સે ખૂબસૂરત ઓર જયાદા દિલચસ્પ લૈંડસ્કેપ છોડ જાતી હૈ.”

એ કાવ્યસંગ્રહ, ‘પન્દ્રહ પાંચ પચહત્તર’ (‘પંદર પંચા પંચોતેર’) એવા ‘ખૂબસૂરત’ નામે પ્રકાશિત થયો છે. પુસ્તક દિલ્લીના પ્રતિષ્ઠિત ‘વાણી પ્રકાશન’ દ્વારા, અશોક વાજપેયીની પ્રસ્તાવના સાથે ઈ. ૨૦૧૦માં પ્રકાશિત થયું. કવિનું જન્મવર્ષ ૧૯૩૪.

એટલે ૨૦૧૦માં ‘પંચોતેર’ થાય, જે શીર્ષકનો એક ભાગ.. પણ ‘પંદર પંચા’ એ કેમ? માત્ર ‘પંચોતેરમે’ એવું શીર્ષક પણ રાખી શક્યા હોત, આ વિખ્યાત જીવનનાં શાનદાર પંચોતેર વરસોને પ્રસંગે. એમ હોત તો એ પુસ્તકના ગ્રંથકાર હોત પેલા જાહેર ગુલઝાર સા’બ. પણ શીર્ષકની શરૂઆત થાય છે ‘પંદર પંચા’થી. છાપેલા શબ્દોમાં પણ બાળકનો મસ્તીભર્યો લલકાર સાંભળ્યો, વાચક? કવિ ગુલઝારના પરિચયની શરૂઆત ત્યાંથી થઈ શકે. ‘જંગલ જંગલ બાત ચલી હૈ, પતા ચલા હૈએએ.. / ચડી પહેન કે ફૂલ ખિલા હૈ, ફૂલ ખીલા હૈએએ,’ એ આનંદલલકારથી મુગલી સિરિયલને, જંગલ બુકને ભારતભરમાં જેમણે છલકાવી દીધી હતી, એ આ કવિ.

*

ગુલઝારની કવિતાના અનેક સૂર છે : એમની એક કવિતાનું શીર્ષક છે ‘ઈક નકલ તુઝે ભી ભેજૂંગા.’ પહેલી નજરે લાગે કે કોઈ મિત્રને પોતાના પુસ્તકની એક નકલ મોકલવાની વાત કવિ કરે છે. પણ કાવ્ય જોઈએ:

‘ઈક નકલ તુઝે ભી ભેજૂંગા
 યે સોચકે હી . . .
 તન્હાઈ કે નીચે કાર્બન પેપર રખકે મેં,
 ઊંચી ઊંચી આવાઝ મેં બાતેં કરતા હું.
 અલ્ફાઝ ઉતર આતે હૈં કાગઝ પર લેકિન . . .
 આવાઝ કી શકલ ઉતરતી નહીં
 રાતોં કી સિયાહી દિખતી હૈ.’

— પહાડી નદીનો આ અલગ જ વળાંક. આધુનિક માનવની એકલતાનું કાવ્ય ગુલઝાર સાવ અલગ રીતે, પોતાની રીતે રચી લે છે. કવિ કહે છે, એકલા છીએ, દરેક આપણે. એ એકલતાની વાત એકબીજા સુધી પહોંચાડવા ચાહીએ છીએ, ‘ઈક નકલ તુઝે ભી ભેજૂંગા’. પણ આપણી મૂળ એકલતા કોઈ સુધી પહોંચતી નથી. કેમ? કેમ કે આપણે એની ‘નકલ’ કાઢવા ગયા. એકલતાની વાત તો અનેક આધુનિક કવિઓએ કરી છે, પોતપોતાની રીતે. પણ આ કવિનો અંદાજે બયાં ઔર છે. ‘ઈક નકલ તુઝે ભી ભેજૂંગા.’ કવિનો ‘ભી’ સાંભળ્યો? બીજાં ઘણાં પોતાની એકલતા મોકલવાની છે! એકલતાની પણ અનેક નકલો કરતા સમયમાં જીવવું એટલે શું, એની વાત ગુલઝારે માંડી છે. વોલ્ટર બેન્જામિને ‘ધ વર્ક ઓફ આર્ટ ઇન ધ એઈજ ઓફ મિકેનિકલ રિપ્રોડક્શન’ એ પુસ્તક ૧૯૩૬માં લખ્યું. કવિ ગુલઝારના વાચનજગતમાં એ હશે કે કેમ, સંશય છે. પણ એમના અનુભવજગતમાં, કવિ લેખેની એમની સમજણના દાયરામાં રસ્તે — માનવના અંગત વિશ્વની યાંત્રિક નકલો કરવાના રસ્તે ચાલી નીકળેલી સંસ્કૃતિની કટોકટીની વાત સમાઈ શકી છે.

ગુલઝારની આ રચનામાં પણ એક સરળતા છે : એક માણસની એકલતાની અનેક નકલો કાઢવી હોય તો એ કઈ રીતે થાય? અલબત્ત, ‘કાર્બન પેપર’ વડે. પણ એ કાર્બન

પેપર ઉપર ભાર દઈને બોલી/લખી શકાય એવી ‘ઊંચી ઊંચી આવાજ’ જોઈએ. પણ બહુ ભાર મુકાયો તો નીચે કાગળ પર કાર્બનના ડાઘા પડે. કશું વાંચી ન શકાય, કદેશું પહોંચે નહીં. — કે પછી એ કાળોમેંશ કાગળ બધું કહી દે? રોજ દરેકના આખા આકાશને ભરી દઈને પડતી કાળોમેંશ રાત, શું બધાંને બધું જ કહી દે? ને એકલતાનું એકલપણું જ બચે નહીં?! આપણા સમયમાં...

માણસનો અવાજ કેવો ઘોંઘાટભર્યો બની ગયો છે એ લાભશંકર એક રીતે જાણતા હતા: ‘ટોળાં, અવાજ, ઘોંઘાટ’-નાં કાવ્યો વડે. એ જાણતા હતા કે ‘અવાજને ખોદી શકાતો નથી, અને ઉંચકી શકાતું નથી મૌન.’ ગુલઝાર એ વાત પોતાની રીતે કરે છે. એ જુદી જુદી ધારાના સમકાલીન ભારતીય કવિઓ આવે સ્થળે એકબીજાની નજીક આવે છે.

ગુલઝાર કહે છે કે કવિના મેજ પર હવે કાગળ નથી, કાર્બન પેપર છે. એના કંઠમાં કવિનો આછેરો અવાજ નથી, નકલ કાઢવા માટે જોઈએ એવો ભારેખમ અવાજ છે. ને આપણે મોકલીએ તો છીએ કશુંક, એકલતાની કવિતા છે એમ માનીને. પણ. ઓછાબોલા ગુલઝાર ઝાઝું કહી નથી દેતા.

*

ગુલઝારને કવિલેખે સમજવા હોય તો એમનો રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર સાથેનો અંતરંગ અને દીર્ઘ સંબંધ સમજવા વિના ન રહેવાય. ગુલઝાર જન્મે પંજાબી પણ એમનો ગાઢ હૃદયસંબંધ બંગાળ સાથે બંધાયો. રાખીજી (જેમને એ ‘મારી બંગાલણ’ કહેતા) એ તો એમનું અંગત ભાવજગત. અહીં વાત રવીન્દ્રનાથની છે. આ કવિ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર સાથે અંતરંગ વાતો કરનારા કવિ છે. એમણે રવીન્દ્રનાથનાં કાવ્યોના જે સર્જકતાથી અનુવાદ કર્યા છે, એ આપણને મેઘાણીની યાદ અપાવે. ક્યારેક મૂળ કરતાં મેઘાણી વધારે ગમે, એવું રવન્દ્રનાથની કોઈ કવિતાના ગુલઝારે કરેલા રૂપાંતર વિશે પણ લાગે. ‘બુઝ ગયા થા ક્યું દિયા’ એ રચના આ સંદર્ભે સાંભળવા જેવી છે.

‘ગુલઝાર ઈન કોન્વર્સેશન વિથ ટાગોર’ એવા (રમૂજ-અંગ્રેજી) શીર્ષકવાળા યૂ-ટ્યૂબ પરના કાર્યક્રમમાં શરૂઆતે જ ગુલઝાર પોતાની લાક્ષણિક આત્મીયતા અને કુમાશથી શ્રોતાને કહે છે : ‘દેખિયે, ટાગોર કિતને ખામોશ સવાલ કરતે હૈં, ઝિંદગી સે?’ કયો ‘ખામોશ’ સવાલ? ‘બુઝ ગયા થા ક્યું દિયા?’ ગુલઝારની જબાનમાં રવીન્દ્રનાથનો મૂળ જવાબ જે મનોહર રૂપાંતર પામે છે, એને, વાચક, તમે જાણતા જ હશો. બાકી યૂ-ટ્યૂબ પર શાન અને શ્રેયા ઘોશાલના મધુર સ્વરમાં, શાન્તનુ મોઈત્રાની સ્વર-રચનામાં, ગુલઝાર સા’બની ઉપસ્થિતિમાં અપાયેલો ઉત્તર સાંભળતા રહેજો.

આખું કાવ્ય કોમળ શોકથી સભર છે. તેમાંયે એક એક આંતરો સહી ન શકાય એવા શોકને પ્રગટાવે છે : કવિ(ઓ) પૂછે છે: ‘કિસ લિયે સૂખી નદી?’ નદી કેમ સુકાઈ ગઈ? કેમ કે ‘બાંધ બાંધા થા જરૂરત કે લિયે ઉસ પર.’ બંધ કેમ બાંધ્યો? કેમ કે ઈચ્છા હતી કે ‘હમેશાં કે લિયે રખલું.’ હા. ‘ઈસ લિયે સૂખી નદી.’ — વાત ક્યાં નદીની જ છે?

નારીની પણ છે ને? માણસમાત્રની? બલ્કે એથીયે વધારે વ્યાપક. આનાથી વધારે ઊંડી માનવસંબંધોની સમજણ તેમ જ આનાથી વધારે વ્યાપક ઇતિહાસપ્રજ્ઞતા ક્યાં શોધીશું?

*

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર સાથે જેમ તેમ કબીર સાથે પણ ગુલઝારનો લાગણીધેરો અને સમજણભર્યો સંબંધ છે. આબીદા પરવીનના આરતભર્યા સ્વરમાં કબીર ગવાતા હોય ત્યારે જે લાઘવથી ગુલઝાર કબીરની કવિતાના મર્મ ખોલતા જાય છે, એ આપણને ગુજરાતીઓને નરસિંહથી નાનાલાલ અને નિરંજન સુધીની કવિતાનું ગાન કરતે સમયે આપણા અમર ભક્ત જે લાઘવથી કૃતિઓ અને સંદર્ભોને ચીંધી આપતા હોય છે, એ યાદ આવે. આબીદાના કબીરગાનને રજૂ કરતા ગુલઝાર થોડાક જ શબ્દોમાં જે ઘણું કહે છે, એ સાંભળો: ‘મૌલા કો પુકારતી હૈ તો લગતા હૈ કિ હાં ઇનકી આવાઝ ઝુઝર ઉસ તક પહુંચતી હોગી. વો સુનતા હોગા, સિદક, સદાકત કી આવાઝ.’ ‘સિદક’ અને ‘સદાકત’ એ બે શબ્દો સચેત રહીને સાંભળવા જેવા છે. ‘સિદક’ શીખ ધર્મની પરંપરાનો એક પાયાનો શબ્દ છે. એમો અર્થ ‘શ્રદ્ધા’. ‘સિદકુ, સબૂરી, સાદિકા, સબરુ તોસા મલાઈકાં’ એવી ‘ગુરુબાની’ છે: શ્રદ્ધા, સબૂરી અને સહિષ્ણુતા, એ ત્રણ તારા ઉત્તમ આહાર છે.’ ‘સદાકત’ ઇસ્લામનો, શરિયતનો પાયાનો એક શબ્દ છે. એનો અર્થ, ‘વફાદારી’, ‘ફિઝેલિટી’, ‘લોયલ્ટી’. ગુલઝાર કબીરની વાત (આબીદાની વાત કરતે કરતે) આવી ઝીણી રીતે કરી લે છે.

ગુલઝાર એમના ભર્યા ભર્યા અવાજમાં, એમને સિદ્ધ છે એવા લાઘવ વડે, કહે છે : ‘આબીદા કબીર કે મારફત પુકારતી હૈ ઉસે, હમ આબીદા કે મારફત ઉસે બુલા લેતે હૈ.’ કબીર જેમ આ કવિ પણ લાંબે તાંતણે વણાટ કરી શકે છે.

આવાં મૂળ વડે આવી માટીમાંથી પોષણ મેળવી ગુલઝારની ક્યારીઓમાં આવી પંક્તિઓ ખીલી હશે : ‘તુઝ સે નારાઝ નહીં, ઝિંદગી, હૈરાન હૂં મૈં.’

*

ઈ. ૧૯૩૪માં ઝેલમ નદીના, હવે પાકિસ્તાની પ્રદેશમાં જન્મેલા આ કવિનો પંજાબી શીખ પરિવાર દેશના ભાગલા પછી હિંદુસ્તાન આવ્યો. વિસ્થાપનનો અનુભવ આ પરિવારે પણ પૂરો લીધો હશે, ને પૂરેપૂરો જીરવી લીધો છે, એને એ ઓળંગી શક્યો છે, એમ લાગે. આ લેખમાળાના આગલા અંકોમાં સમકાલીન ભારતીય કવિતામાં વિસ્થાપનની વેદનાનાં બીજાં કેટલાંક કાવ્યો આપણે જોયાં છે. પણ આ કવિ એમનાથી કેવા જુદા પડે છે, એ વાચકે હવે જોયું હશે. સંપૂરણસિંઘ કાલરા, કવિ ‘ગુલઝાર’નું જન્મનામ. ‘ગુલઝાર’ એટલે ‘બાગ’ (સંસ્કૃતમાં એને ‘આરામ’ કહે, એ હવે ગુજરાતમાં ઓછું જાણીતું બન્યું છે.) ‘ગુલઝાર સા’બ’નું વ્યક્તિત્વ અને કવિત્વ બન્ને એવાં છે કે પરિચિતો અને પાઠકો બન્ને ‘બાગ બાગ થઈ જાય’! વિસ્થાપનની વેદનાની કવિતા એ સમકાલીન ભારતીય કવિતાની એક મહત્વની ધારા છે. પણ વિસ્થાપનની વેદનામાંથી સંયમથી મુક્ત થઈને સર્જાયેલી સમન્વયની કવિતા પણ સમકાલીન (તેમજ મધ્યકાલીન)

ભારતીય કવિતાની એટલી જ મહત્વની ધારા છે. ગુલઝાર એ ધારાના કવિ છે.

મધ્યકાલીન ભક્તિ અને સૂફી ધારાઓની તેમજ અર્વાચીન કવિ રવીન્દ્રનાથ અને મહાત્મા ગાંધીએ જળભરી બનાવેલી સમકાલીન કવિતાની ધારાઓમાં ગુલઝારની કવિતા ભળે છે. એમની પ્રિય અને તેજસ્વી દીકરી, મેઘના ગુલઝારે (જન્મ ૧૯૭૩) જેનું કથા-લેખન, દિગ્દર્શન અને નિર્માણ કર્યું છે, એ ફિલ્મ, 'રાઝી' (૨૧૦૮), આ સમન્વય ધારાનો જ એક નવો સમકાલીન પ્રવાહ લાગે.

*

ગુલઝારજી વિશેના આ લેખમાં કવિનું એક કોલાજ આપણે આલેખ્યું. આવતા અંકમાં એમને વિશેના બીજા અને અંતિમ લેખમાં એમની આ એક કૃતિની (અને એના સંદર્ભની) આસ્વાદમૂલક મીમાંસા કરીશું.

ઈક સુબહ ઈક મોડ પર
મૈને કહા ઉસે રોક કર
હાથ બઢા એ જિંદગી
આંખ મિલા કે બાત કર.

રોજ તેરે જીને કે લિયે
એક સુબહ મુઝે મિલ જાતી હૈ
મૂરઝાતી હૈ કોઈ શામ અગર,

તો રાત કોઈ ખિલ જાતી હૈ
મૈં રોજ સુબહ તક આતા હૂં
ઔર રોજ શુરૂ કરતા હૂં સફર

હાથ બઢા એ જિંદગી
ઔર આંખ મિલા કે બાત કર.

*

ઓક્ટોબર ૨૩, ૨૦૧૯

પાલો આલ્ટો, કેલિફોર્નિયા

□